

The background is a teal-toned illustration. On the right side, there is a large, detailed globe of the Earth. On the left and bottom, there are figures of people on a ship's deck, engaged in various activities. The overall style is a fine-line, woodcut-like illustration.

FAKTA A TRENDY V SOUČASNÉ ČESKÉ SPOLEČNOSTI

Jak se neztratit v datech

DAN RYŠAVÝ
A DAVID FIEDOR (EDITOŘI)

STUDIJNÍ TEXTY

Fakta a trendy v současné české společnosti

Jak se neztratit v datech

Dan Ryšavý a David Fiedor (editoři)

Recenzovali

doc. PhDr. Josef Bernard, Ph.D.

doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc.

Autoři:

Dan Ryšavý (Předmluva, 4. kap., 5. kap., 7. kap., Doslov),

David Fiedor (Předmluva, 2. kap., 9. kap., Doslov), Barbora Bordovská (4. kap.),

Daniel Doležal (9. kap.), Jindřich Frajer (6. kap.), Karolína Krausová (1. kap.),

Veronika Květoňová (6. kap.), Helena Kubátová (8. kap.), Michal Lehnert (6. kap.),

Jakub Lysek (7. kap.), Jana Poláchová Vašátková (3. kap.), Lenka Robotková

(4. kap.), Ondřej Rudel (5. kap.), Dana Sýkorová (1. kap.), Daniel Topinka (10. kap.),

Helena Topinková (10. kap.), Adéla Turková (8. kap.), Martina Veletová

(2. kap., 9. kap.)

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (SGS Sociální vědy 2021&IGA_FF_2021_023).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Edice SLON – Studijní texty, 76. svazek / řídí Helena Kubátová, Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Jitka Uhrová a Alena Miltová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2023

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2023

© David Fiedor, Dan Ryšavý, 2023

ISBN 978-80-246-5473-7

ISBN 978-80-246-5567-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Obsah

Poděkování	9
Předmluva	
<i>Dan Ryšavý, David Fiedor</i>	11
Kapitola 1	
Rodina	
<i>Dana Sýkorová, Karolína Krausová</i>	16
1.1 Složení obyvatel	20
1.2 Děti	21
1.3 Potraty	25
1.4 Sňatky	27
1.5 Rozvody	30
Kapitola 2	
Zdraví, rizikové chování a příčiny úmrtí	
<i>David Fiedor, Martina Veletová</i>	35
2.1 Střední délka života	37
2.2 Rizikové chování	42
2.3 Nemoci a české zdravotnictví	45
2.4 Příčiny úmrtí	50
2.5 Sebevraždy	52
Kapitola 3	
Školství a vzdělávání	
<i>Jana Poláchová Vašátková, Dan Ryšavý</i>	58
3.1 Výsledky vzdělávání	62
3.2 Žáci a studenti	66
3.3 Školy a učitelé	71

Kapitola 4

Práce

<i>Dan Ryšavý, Barbora Bordovská, Lenka Robotková</i>	78
4.1 Zaměstnanost	81
4.2 Mzdy a důchody	84

Kapitola 5

Bydlení

<i>Dan Ryšavý, Ondřej Rudel</i>	93
5.1 Vývoj počtu bytů a jejich struktura	96
5.2 Výdaje na bydlení a investice do bydlení	101
5.3 Bydlení na okraji a za okrajem	108

Kapitola 6

Životní prostředí

<i>Jindřich Frajer, Veronika Květoňová, Michal Lehnert</i>	116
6.1 Voda	118
6.2 Klimatický systém a ovzduší	125
6.3 Půda a krajina	132

Kapitola 7

Občanská participace

<i>Jakub Lysek, Dan Ryšavý</i>	147
7.1 Sdružování občanů	150
7.2 Politické klima a participace	154
7.3 Ženy ve veřejném životě	161

Kapitola 8

Média, volný čas a způsob života

<i>Helena Kubátová, Adéla Turková</i>	170
8.1 Elektronická média (internet, televize, rádio)	175
8.2 Tištěná média (noviny, časopisy, knihy) a knihovny	180
8.3 Film, divadlo, koncerty	183
8.4 Muzea, galerie, výstavy	187
8.5 Hrady a zámky, zoologické a botanické zahrady, planetária	189
8.6 Mobilita a cestovní ruch	190

Kapitola 9

Kriminalita a soudnictví

<i>David Fiedor, Martina Veletová, Daniel Doležal</i>	200
9.1 Registrovaná kriminalita	202
9.2 Soudy	207
9.3 Věznice	210

Kapitola 10

Zahraniční (i)migrace: vybrané ukazatele a charakteristiky

<i>Daniel Topinka, Helena Topinková</i>	216
10.1 Cizinci podle druhu pobytu	221
10.2 Základní ukazatele a charakteristiky cizinců	224
10.3 Mezinárodní ochrana	229
10.4 Dočasná ochrana	231
10.5 Postoje vůči cizincům	231
10.6 Integrace cizinců	234

Doslov

<i>Dan Ryšavý, David Fiedor</i>	239
---------------------------------	-----

Summary	242
----------------	-----

O autorech a autorkách	246
-------------------------------	-----

Věcný rejstřík	249
-----------------------	-----

Poděkování

Na tomto místě bychom chtěli poděkovat především recenzentům, kteří přispěli ke zkvalitnění textu a upozornili na některé jeho nedostatky či chyby. Další poděkování patří Mgr. Danielu Doležalovi za zpracování mapových podkladů, Bc. Aleně Jarošové za pomoc s přípravou dat pro kapitulu 6, Adéle Leščinské a Bc. Tereze Šimíčkové za pomoc se zpracováním kapitoly 3. Děkujeme rovněž PhDr. Veronice Gigalové, Ph.D. za vedení projektu, s jehož podporou kniha vznikla a za vyřízení všech potřebných náležitostí.

PŘEDMLUVA

Dan Ryšavý, David Fiedor

Otevíráte knížku, která je tak trochu jubilejní a ve které se její pi- | 11
satelé opakovaně ohlíží desítky let zpět. Cílem je na dostupných da-
tech ukázat proměňující se podmínky života naší společnosti zhruba
od začátku milénia. Ve společnosti používající desítkovou soustavu
a v relativně mladé demokracii, jejíž klíčové instituce fungují ve čtyř
až pětiletých volebních cyklech (senát promine), dávají dvě dekády
smysl v praktické i symbolické rovině. Některé časové řady jsou kratší,
například pro omezenou dostupnost či srovnatelnost údajů, ale i tak
dostatečně vypovídající. Jiné pokrývají celých 30 let existence samo-
statné České republiky, spíše výjimečně jdou ještě dále do historie.
Délku perspektivy ovlivňují také výrazné milníky. Před 25 lety do-
sáhla novodobého vrcholu míra nezaměstnanosti, před 20 lety přišly
rekordní povodně, zanedlouho uplyne 15 let od splasknutí poslední
cenové bubliny na trhu bydlení. V načasování knihy jsme kalkulovali
i s příležitostí využít ještě čerstvé výsledky Sčítání lidu, domů a bytů
2021. V neposlední řadě je tu kouzlo nechtěného. Pandemie viru co-
vid-19 úroveň některých sledovaných veličin přepsala v mnohem delší
časové perspektivě či přímo od dob začátku měření (např. počet smr-
telných nehod na silnicích od začátku sledování v roce 1961). Už vůbec
si netroufáme prognózovat dopady aktuální migrační vlny uprchlíků
přicházející z válkou stíženou Ukrajinou. Některé ze zde prezentovaných
dat a trendů nám mohou s odstupem desíti, patnácti let připadat k ne-
uvěření. Tak či onak máme dost důvodů si myslet, že je dobré mít
knihu, jako je tato, po ruce.

K vyjádření některých trendů jsme si takřka vystačili s pravítkem
(viz např. vývoj počtu indukovaných potratů v posledních dvou deká-
dách), byť občas trochu roztřeseným (viz růst celkových dluhů v ob-
lasti bydlení, vývoj průměrných mezd a důchodů, nikoliv ovšem relace
mezi nimi či s přimhouřením oka i trend objasněnosti trestných činů).
Dojde-li po desítkách let „nudného vývoje“ ke zvratu, jak se to stalo
v případech střední délky života, je to impuls nejen k přemýšlení o tom,

12 | jak společnost postihla pandemie infekční nemoci, ale i zpětnému docenění předchozího růstu. Pozvolných změn si nemusíme být vědomi a nemusí mít vždy pozitivní vyznění. Pochybné extrapolace minulého vývoje vyústí až do přesvědčení, že jinak ani věci být nemohou (např. že ceny bytů přece vždy půjdou vzhůru), že jde o zákonitost platnou „vždy a všude“. K opatrnosti nás mohou vést mezinárodní srovnání či mapky demonstrující vnitřní diverzitu ukazatelů. Metodologický nacionalismus, kterého se při kvantifikaci ukazatelů v hranicích národních států či administrativních jednotek uvnitř Česka de facto dopouštíme, bereme jako přijatelný kompromis mezi možnostmi získání a strukturou dat a sociální povahou sledovaných jevů, jež nezřídka na ty či ony hranice neberou ohledy. Konečně jde i o srozumitelnost širokému okruhu čtenářů. Zvláště rádi bychom mezi nimi viděli mladé lidi studující na školách různých typů a úrovní.

Je to už drasně let, co jsme na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci otevřeli kurz Naše společnost. Základní literaturu stále představuje knížka Ivo Možného *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*, kterou vydal v roce 2002 v nakladatelství Portál. Jak dokládají počty výpůjček v knihovnách, které tyto údaje zveřejňují, nebyli a nejsme zdaleka jediní, kdo si knížku půjčil a ohmatal. Cíle kurzu byly a jsou dva. Projít v rychlosti během semestru celou řadu společensky relevantních statistických údajů seříděných do tematických okruhů. Vyhledat a pokusit se aktualizovat vybrané indikátory kvality života. Je to dobré cvičení pro začínající studentky a studenty. Mají možnost zažít, jak snadno nebo obtížně lze potřebné údaje nalézt, kde jsou důležité rozcestníky či naopak sběrná místa statistických údajů. Poučí se o tom, co znamená srovnatelnost dat v čase. Kdy a kde do časových řad zasáhly organizační změny, které sledování některých trendů znemožnily a v případě jiných umožnily například širší, evropské srovnání atd. Ambicí této knížky, která na kurz navazuje, je stát se jednou z pomůcek pro podobné kurzy či například hodiny středoškolské výuky, ať už spojené se základy společenských věd či projektově svázané s více či méně aktuálními tématy.

Dovolte malou okliku. V srpnu 2022 by se sta let dožil dětský psycholog Zdeněk Matějček, člověk do vysokého věku nesmírně aktivní. V eseji *Co potřebuje malé dítě?* (1994) vzpomínal na čtyři velké výzkumné projekty ze sedmdesátých a osmdesátých let minulého století. Výzkumníci v nich dlouhodobě sledovali děti, které se narodily prokazatelně z nechtěného těhotenství, děti v rodinách otců-alkoholiků, děti narozené nemanželsky a děti z rozvedených rodin pět let po rozvodu. Z hlediska míry a typu deprivace těchto dětí na tom byla jedna ze skupin lépe a autor nechal čtenáře hádat, o kterou šlo. Stejnou otázku

dostali před časem v rámci cvičení z metod sociálního výzkumu studentky a studenti, kteří v době prvního vydání Matějčkovy knížky ještě nebyli na světě. Téměř všechny skupinky tipovaly děti narozené nemanželsky a měly pro to svá vysvětlení. Vtělily je do skupinových přezdívek: „nesvatboví“; „bezkroutkové“; „kámoši“; „na hromádce“; „svobodovi“; „bastardi/sněhové vločky“. Až na jednu výjimku nic, co by svědčilo o společenské stigmatizaci. Správnou odpověď uvedla pouze skupinka, která se označila za „anarchisty“.

„Ano, byly to děti z rozvedených rodin! Když to domyslíme, je to vlastně logické, i když my sami jsme byli zpočátku tímto nálezem překvapeni,“ píše Matějček (1994, 16). Chybný odhad většiny studentských skupin nespočíval ve špatné úvaze. Opíral se o zkušenost se společností, v níž mladí lidé žijí, a perspektivu, s níž se ohlíží na svět kolem sebe. Nedostávalo se jim informací nebo si neuměli představit, že se během pár desítek let, které od výzkumů uplynuly, společnost mohla tak zásadně proměnit. Z okrajového jevu, kterým bylo narození nemanželského dítěte prakticky v celé éře socialistického Československa, se stala v novém miléniu běžná záležitost. Proč by něco takového mělo být zdrojem deprivace? Pokud by se někdo rozhodl zopakovat uvedený výzkum, pak by musel uvážít i změny rozvodovosti a spotřeby alkoholu a dost možná hledat jiné skupiny dětí čelících v domácnostech i mimo ně nezdravému tlaku. Z hlediska možnosti replikace by však nejsložitější situace nastala u nechtěných dětí. Takzvané potratové komise byly zrušeny před více než 35 lety a počty indukovaných potratů desítky let klesají. Neznamená to automaticky, že se nechtěné děti nerodí, ale je téměř nepředstavitelné, jak by bylo možné v současné době získat pro spolupráci rodiče těchto dětí. Exkurz k psychologickému výzkumu měl studentům primárně napomoci porozumět kvaziexperimentálnímu výzkumnému designu. Vedlejším efektem, pro nějž je zde zmiňován, je otevírání otázek společenských proměn a toho, nakolik jsme si jich vědomi. Ne vždy mají nejvýraznější dopad dramatické zvraty a krize (v individuální rovině např. rozvod rodičů malého dítěte), ač je jim často věnována větší pozornost médií, která spoluutvářejí náš pohled na svět kolem nás.

Můžete se ptát, jaký smysl má knížka, kterou otvíráte, v době rychlého internetu, otevřených dat a datové žurnalistiky. Dnes nejde jen o pravidelné shromažďování údajů, ale zvláště o jejich prezentaci a připoutání pozornosti. Nejedna výzkum se tak děje ve spolupráci s konkrétním médiem, jak aktuálně předvádí projekt *Česko 2022: Život k nezaplacení* Českého rozhlasu a PAQ Research. Novinkou *Sčítání lidu, domů a bytů 2021* není pouze podíl elektronicky vyplněných sčítacích archů a propojování různých databází, ale také získání populární

„televizní tváře“ pro roli tiskové mluvčí. V soutěži o nejvyšší sledovanost nejspíše s knížkou neuspějeme. O to více může vyznívat paradoxně, když při její přípravě nejvíce myslíme na ty, kteří mají v rukou násobně častěji chytrý telefon než papírovou knihu.

14 | Výraznou výzvu pro dnešní svět představují dezinformace. Jak konstatuje Druckman (2022), Světová zdravotnická organizace identifikovala v průběhu pandemie covid-19 „infodemii“. Jinými slovy zaznamenala příliš mnoho informací včetně nepravdivých nebo zavádějících vyskytujících se v digitálním a fyzickém prostředí během propuknutí nemoci. Právě nepravdivé či zavádějící informace pak mohou vést v době trvání pandemie ke zmatku a rizikovému chování, které může v konečném důsledku poškodit zdraví. Smysl knihy tak spočívá rovněž v tom, že by čtenáře měla naučit kriticky přistupovat k prezentovaným datům, rozeznávat oficiální a důvěryhodné instituce publikující data a v neposlední řadě by rovněž měla čtenáře naučit správně číst grafické výstupy dat.

Zmíněnou knihu Ivo Možného považujeme za dobré východisko k výuce i dnes, dvacet let po jejím vydání. Nemůžeme proto skrývat, že jsme se jí inspirovali. Ostatně i Možný doufal v to, že jeho kniha najde čtenáře, který „má o některou oblast hlubší zájem či si bude chtít po čase prodloužit časovou řadu uváděných údajů“ (s. 203). Editoři knížky se mezi takové čtenáře řadí. Chtějí prodloužit časovou řadu, tu a tam zjemnit měřítko kartogramů přibližujících geografické rozdíly u sledovaných charakteristik či naopak nabídnout přehlednější mezinárodní srovnání.

Od dob sametové revoluce, která byla, dá se říci, rozhodným mezníkem pro Ivo Možného, uplynulo v roce 2022 „kristovských“ třiatřicet let. Naše knížka nepředstavuje revidované či aktualizované vydání České společnosti, ani ji nemíní nahradit. Je jiná v řadě ohledů, což napoví už letmé srovnání obsahu. Namísto silného hlasu jednoho autora, a autorský vklad Ivo Možného je zřejmý na první pohled, nabízíme mnohohlas. Trpělivou a pečlivou práci jednoho studentského asistenta nahradila spolupráce s více než desítkou studentek a studentů především Katedry sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, ale i Katedry geografie Přírodovědecké fakulty UP v Olomouci. Ve výčtu bychom mohli pokračovat. Nicméně jsme profesoru Ivo Možnému také za mnoho vděční. Za to, že nám i dalším poskytl výchozí materiál, nad kterým se můžeme scházet s mladými lidmi, kteří si zvolili společenskovědní vysokoškolský obor. Oni mohou a nezřídka i přinášejí nové perspektivy. Ať už tím, že některé údaje považují za zastaralé a jiné za chybějící, nebo neotřelými a někdy i zjevně chybnými závěry,

které ze statistik odvozují. Kdyby názvy vysokoškolských kurzů měly podtituly, pak by si je Naše společnost mohla vypůjčit ze rčení: „Chybami se člověk učí“. S knížkou Ivo Možného, datovými zdroji různého druhu a rychlým internetem se opravdu lze hodně naučit. A studenti, pokud je práce s daty zaujme, přináší novou energii, dávají i naší práci smysl. To vše jsou důvody, proč si dovoluujeme tuto knížku dedikovat prof. Ivo Možnému, jenž by se v době vrcholící přípravy této knihy dožil 90 let.

Seznam použitých zdrojů

| 15

- Druckman, J. N. 2022. Threats to Science: Politicization, Misinformation, and Inequalities. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 700 (1): 8–24.
- Matějček, Z. 1994. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál.
- Možný, I. 2002. *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál.

Kapitola 1

RODINA

Dana Sýkorová, Karolína Krausová

16 | Ivo Možný (1999, 13) vyvracel již před téměř třiceti lety představu rodiny jako instituce „neměnicí svůj tvar a vnitřní uspořádání“. Ukazoval na existenci dalších typů partnerského a rodinného soužití, které neodpovídaly normativnímu modelu rodiny tvořené mužem a ženou a jejich vlastními dětmi žijícími společně pod jednou střechou. K rozšíření a rozvoji těchto „alternativ klasické rodiny“ přispěly procesy společenské transformace po roce 1989. Od 90. let se podstatně měnily životní podmínky, odehrávala se zásadní hodnotová proměna a v tomto kontextu se začaly měnit a diferencovat životní plány a strategie lidí, včetně strategií partnerských a reprodukčních. Orientace na děti, rodinu získala konkurenci v možnostech dalšího vzdělávání, kariérního růstu, cestování či atraktivních volnočasových aktivit. Klesala sňatečnost svobodných, hlavně v mladších věkových skupinách, neboť mladí lidé posouvali první sňatek do vyššího věku. Mnozí z nich odsouvali na později také narození prvního dítěte. Do většiny rodin se sice stále rodily dvě děti, ale páry se častěji než dříve spokojily s jedináčkem. Ruku v ruce s nárůstem počtu nesezdaných soužití přibývalo dětí narozených „nemanželsky“. Výjimkou přestali být ti, kteří si dobrovolně zvolili životní dráhu bez dětí. Neplánovaně bezdětnými zůstalo nakonec nemálo žen, které mateřství odkládaly. Zvyšující se počet žen s vysokoškolským vzděláním zviditelněl negativní souvislost mezi dosaženým vzděláním a plodností. Shrnuto: porodnost se snižovala na míru, která jen stěží zajišťovala prostou reprodukci obyvatelstva. A tak si nejen Ladislav Rabušic (2001) kladl na přelomu tisíciletí otázku: „Kde ty všechny děti jsou?“ Odpověď, jak jsme naznačily výše, bylo třeba hledat jednak v souvislosti s druhou demografickou tranzicí, jednak s „ekonomickou a sociální krizí provázející transformaci české společnosti“ (Rabušic 2001, 205) a šířeji s individualizací coby součástí procesů modernizace.

Slábnoucí ochota lidí vstupovat do manželství, sílící preference nesezdaného soužití a jeho všeobecná akceptace, etablování singlovství

jako legitimního životního stylu oživily tehdy představu manželství jako zastaralé instituce. Přetrvávající vysoká míra rozvodovosti pochyby o manželství jen podpořila. Oslabovala je naopak skutečnost, že nesezdané soužití bylo obvykle legitimizováno sňatkem, nejčastěji po narození dítěte, singlovství se zpravidla omezilo jen na určitou etapu životní dráhy, po rozvodu často a zanedlouho následoval opětovný sňatek a manželství a rodina neopouštěly přední příčky hodnotových žebříčků (např. Možný 2011). Na onu otázku, zda manželství patří minulosti, by se zřejmě dalo odpovědět s Ulrichem Beckem „jasným ano-ne“ (Beck 2004, 165).

Mnohé z vývojových trendů charakteristických pro přelom tisíciletí a první dekádu tohoto století pokračovaly více či méně podobně, více či méně dynamicky i v dekadě druhé. Týkaly se především diverzity forem partnerského a rodinného soužití, destandardizace životních drah a nestability partnerských svazků a rodiny (Kuchařová a kol. 2020).

Pluralita forem partnerství a rodiny je v posledním desetiletí již běžnou součástí každodennosti a nekonvenční formy soužití jsou ve společnosti větší měrou tolerovány či akceptovány (Kuchařová a kol. 2020). Ačkoli Češi a Češky nepociťují nyní tak silný normativní tlak na uzavření manželství jako dříve, vesměs nadále považují manželství a manželskou rodinu za důležitou instituci (Chromková Manea a Rabušic 2019). Do prvního manželství pořád vstupují až tři čtvrtiny z nich. Sňatečnost po několik posledních let dokonce stoupala a výrazněji poklesla teprve v roce 2020. Pro uzavření sňatku se lidé rozhodují až ve vyšším věku, nejvyšší byl zaznamenán v uvedeném roce 2020. „Zestárly“ hlavně nevěsty, které se poprvé vdávaly v průměru po svých třicátých narozeninách. V kontextu stále relativně nízké porodnosti došlo mezi lety 2018–2020 k dalšímu snížení počtu živě narozených dětí. I jejich matky, podobně jako nevěsty, „zestárly“: své první dítě rodily kolem 28. roku věku. Vztah mezi manželstvím a rodičovstvím nepřestal slábnout a stále početnějším nesezdaným párům se v současnosti rodí až polovina dětí. Zatímco nad mimomanželskými porody se lidé příliš nepohoršují, rozporuplněji se staví k dobrovolné bezdětnosti. Podle Hany Haškové a kol. mají tendenci ji vnímat jako odchylku od normy a dobrovolně bezdětné označovat za „podivíny“ (Hašková a kol. 2019). Vztah mezi partnerstvím a rodičovstvím u jiných než heterosexuálních párů má pak také politický a právní rozměr. Mezi institucí manželství a registrovaným partnerstvím je velké množství rozdílů a cesta k rodičovství (včetně adoptivního) je pro neheterosexuální partnery mnohem složitější (Sloboda 2021).

V rámci procesů destandardizace a individualizace rodinného chování se zřetelněji diferencuje také časování, poslušnost, hustota a trvání životních či rodinných tranzic (Millová 2020; Vítečková a Klímová Chaloupková 2014). Častěji dochází k jejich rozpojení nebo absenci (jako v případech tranzice k rodičovství bez sňatku nebo rezignace na rodičovství u dobrovolně bezdětných). Rozšířily se nové etapy životní dráhy, například „vynořující se dospělost“, tedy několikaleté, specifické období mezi adolescencí a plnou dospělostí (Macek a kol. 2007; Štípková a Kreidl 2012).

18 | Méně „tradiční“ formy soužití a různorodé životní dráhy najdeme i mezi seniory a seniorkami. Co se týče manželství v této věkové kategorii, jeho trvání bylo pozitivně ovlivněno zvyšováním naděje dožití, rychlejším u mužů než u žen. Mezi staršími ženami tak převážily ženy vdané nad vdovami.

Indikátorem nestability současných manželství je poměrně vysoká rozvodovost a následně i relativně velký počet neúplných rodin. Významnější změnu dlouhodobějších trendů nenaznačuje ani snížení úrovně rozvodovosti v roce 2020, kdy bylo rozvedeno nejméně manželství od roku 2000. Bylo totiž způsobeno především poklesem počtu sňatků – samozřejmě, vždyť „aby bylo možno manželství rozvést, je zapotřebí je nejdříve uzavřít“ (Možný 2011, 211). Jak dokládá podíl rozvedených manželství se dvěma dětmi, narůstající po celou poslední dekádu, děti jako spolehlivá překážka rozvodu nefungují (poněkud spolehlivěji drží manželství pohromadě až tři a více dětí). Rozpadají se rovněž nesezdané svazky, zřejmě snadněji než ty spojené manželstvím. Oproti minulosti přibývá „stříbrných rozvodů“ – ve starším věku, po dlouholetém manželství (např. Kuchařová a kol. 2020).

Změny v partnerském a rodinném životě se dějí v kontextu makrostrukturálních a mezostukturálních, institucionálních podmínek. Stávající podmínky příliš neusnadňují náročnou kombinaci rodiny a placeného zaměstnání. Jak bylo konstatováno ve Zprávě o rodině 2020, leckde nepostačuje kapacita předškolních zařízení, nedostává se dalších služeb péče o děti (Kuchařová a kol. 2020), ne každá rodina má po ruce nápomocné příbuzné. Zkrácené pracovní úvazky se finančně nevyplácejí, v některých profesích či na některých pracovních pozicích ani nepřipadají v úvahu. V souvislosti s omezenými možnostmi volby rodinných strategií, tíživěji dopadajícími na ženy, zdůrazňuje Daniel Prokop (2019) zejména náklady ztracených příležitostí (opportunity costs). Má na mysli finanční újmu, přerušeny kariérní postup a jiné ztráty, které vznikají v důsledku vysokých rodičovských investic. Ty mohou být oním „blokem mateřství“, důvodem odkladu založení rodiny (Prokop 2019).

Partnerský a rodinný život je významně ovlivňován ekonomickými podmínkami ve společnosti. V jejich rámci partneři či manželé činí zásadní ekonomická rozhodnutí (o dětech, pořízení bytu, domu) i každodenní rozhodnutí o běžných výdajích, jejich výši a struktuře. Čisté peněžní příjmy domácností po určitou dobu rostly a ještě mezi roky 2018 a 2019 byl zaznamenán jejich nominální i reálný vzestup. Současné zdražování, zejména bydlení a energií, problematizuje finanční situaci rodin, zvláště splácejí-li půjčky a hypotéky. Vysoké ceny bydlení ve velkých městech a hypotéky představují riziko dokonce pro jednotlivce či rodiny z „nastupující kosmopolitní třídy“, tedy pro mladší vzdělané lidi disponující vysokým lidským a kulturním kapitálem [viz výzkum Česká společnost po třiceti letech (Prokop a kol. 2019)].

| 19

Kuchařová a kol. (2020) uvedli, že přibližně každá dvanáctá česká domácnost vychází velmi obtížně se svým příjmem. Patří mezi ně relativně častěji rodiny s nezletilými dětmi, hlavně vícedětné a neúplné, domácnosti s nezaměstnaným členem a domácnosti jednotlivců – spíše seniorek než seniorů. Jedná se o lidi, kteří by náleželi dle citovaného výzkumu Prokopa a kol. (2019) nejspíše do „strádatelství“ typické nižším vzděláním, nízkým majetkem, častějšími exekucemi a absencí neformálních podpůrných sítí, anebo (zejména v případě rodin středoškoláků s dětmi, s matkou na rodičovské dovolené) do třídy „ohrožené“, kterou charakterizují podprůměrné příjmy a majetky, nezřídka exekuce a dlouhodobá nezaměstnanost. Tyto skupiny jsou nejvíce vystaveny riziku příjmové chudoby, které v roce 2020 hrozilo bezmála 15 % osob z rodin se třemi a více dětmi, třetině osob z neúplných rodin s dětmi, téměř dvěma pětinám jednotlivců ve věku 65 a více let a zhruba polovině nezaměstnaných.

Zcela mimořádným způsobem zasáhla snad všechny sféry partnerského a rodinného života epidemie covid-19. Kombinace práce a rodiny nabyta v době plošné karantény specifické podoby spojením „home office“ s běžnými domácími pracemi, celodenní péčí o předškolní děti a domácí výukou školáků. Bylo a stále je nutné vyrovnávat se s rychle rostoucími spotřebitelskými cenami, s výpadkem příjmů v případě ztráty zaměstnání v krachujících firmách. Kvůli karanténním opatřením museli lidé omezit kontakty v širší rodině. V dlouhotrvající náročné situaci dochází snadněji ke konfliktům v partnerských a mezigeneračních vztazích, provázeným někdy fyzickým a psychologickým násilím (Kuchařová a kol. 2020; Nyklová a Moree 2021). Psychologové se častěji setkávají se závislostmi (Lipová a kol. 2020). Nemálo rodin ztratilo někoho ze svých nejbližších.

Je evidentní, že epidemie dále prohlubuje existující nerovnosti mezi rodinami. Z obecnější perspektivy nahlíženo, pravděpodobně

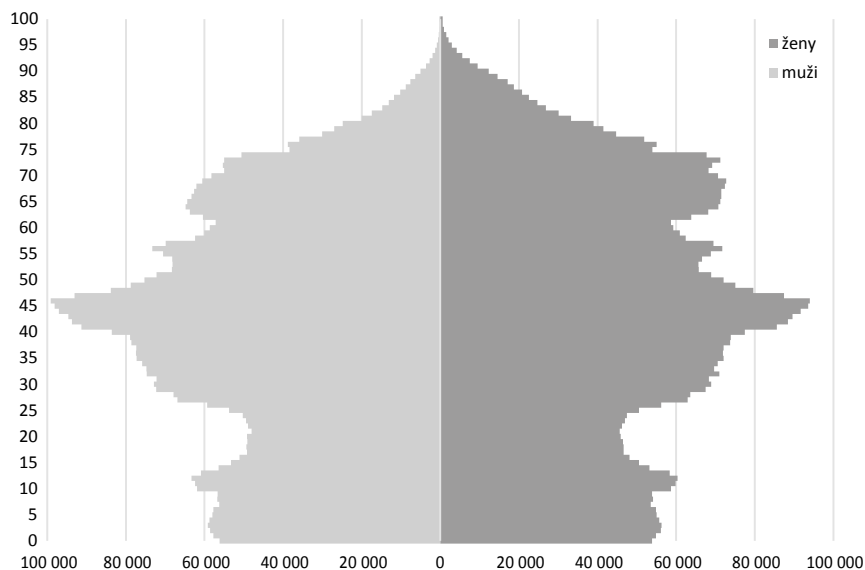
vyostří sociální nerovnováhy, které se v minulých dekadách začaly „vynořovat“ (Možný 2011, 278). Před deseti lety poukázal Ivo Možný konkrétně na nerovnováhy mezi rodinami a bezdětnými, chudými a bohatými a mezi mladými a starými, tedy mezi ekonomicky produktivní a seniorskou, závislou částí populace (Možný 2011, 278–286). V souvislosti s poslední jmenovanou nerovnováhou se stalo realitou to, co Možný (2011) tehdy považoval za vysoce nepravděpodobné: objevila se velká, obtížně zvladatelná epidemie, která viditelně redukuje horní, seniorskou část populační pyramidy.

20 | Aby závěr kapitoly nevyzněl příliš pesimisticky, snad se hodí odkázat ještě jednou na Ivo Možného: sociální nerovnováhy se mohou projevovat jako krize, ale krize může být zároveň šancí (Možný 2011, 287).

1.1 Složení obyvatel

Ke konci roku 2020 dosáhl počet obyvatel České republiky 10,7 miliónu. Změna oproti předchozímu roku byla především důsledkem vysokého počtu zemřelých – nejvyššího od roku 1986 (ČSÚ 2021a). Nejen úmrtnost, ale všechny demografické procesy byly významně ovlivněny epidemií onemocnění covid-19. Vývojové trendy v zastoupení hlavních věkových skupin obyvatel se přesto zásadně nezměnily: rozsah dětské

OBRÁZEK 1.1: Věková pyramida obyvatelstva České republiky (k 31. 12. 2020)

Zdroj: ČSÚ (2021b)

složky populace (0–14 let) se v průběhu roku 2020 zvětšil (na 1,72 milionu), stejně tak i složky seniorské (na 2,16 milionu osob). Obě však rostly nejpomalejším tempem v rámci poslední dekády. Pokles počtu osob v produktivním věku (15–64 let) pokračoval jako v předchozích dvanácti letech (v roce 2020 čítala tato věková skupina 6,82 milionu osob). (ČSÚ 2021a)

Složení obyvatelstva: základní fakta

V roce 2020 představovala dětská složka populace (0–14 let) 16,1 % všech obyvatel (o 1,6 p. b. více než na počátku roku 2011). Populace seniorů (65 a více let) tvořila 20,1 % obyvatelstva a přesáhla tak poprvé jednu pětinu (ve srovnání s počátkem roku 2011 více o 4,6 p. b.). Na hlavní věkovou skupinu osob produktivního věku (15–64 let) připadlo 63,8 % z celku (o 6,1 p.b. méně než na počátku roku 2011). (ČSÚ 2021a)

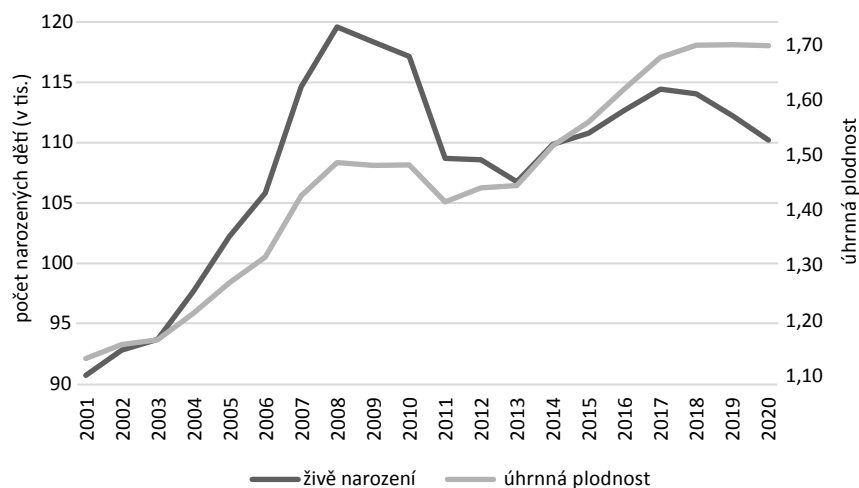
Česká republika nadále stárá. Index stáří, který v roce 2011 činil 107,6, dosáhl v roce 2020 hodnoty 125,5. Jinak řečeno, na 100 dětí do 15 let věku připadlo téměř 126 seniorů ve věku 65 a více let. Hodnota indexu ekonomické závislosti dosažená v roce 2020 ukazuje, že na stovce osob ve věku ekonomické produktivity 20 až 64 let záviselo 69 osob v „neproduktivním“ věku 0 až 19 a 65 a více let (v roce 2011 se index rovnal 55,4). (ČSÚ 2021a)

Průměrný věk obyvatel České republiky, plynule rostoucí od počátku 80. let 20. století, dosáhl v roce 2020 42,6 let (oproti 40,9 v roce 2011). (ČSÚ 2021a)

1.2 Děti

Oproti roku 1993, kdy bylo zaznamenáno 121 025 živě narozených dětí, míra porodnosti v následujících sedmi letech značně poklesla. Nejméně dětí se narodilo v letech 1996 až 2001, kdy počet živě narozených dětí činil jen něco málo přes 90 000. Naopak nejvyšší míra porodnosti od roku 1993 byla zjištěna na konci první dekády tohoto století – v roce 2010 se narodilo 117 153 dětí. O devět let později, v roce 2019, se narodilo živě 112 231 dětí a v průběhu následujícího roku 110 200 dětí. (ČSÚ 2021a)

OBRAZEK 1.2: Počet živě narozených dětí a úhrnná plodnost, 2001–2020

22 |

Zdroj: ČSÚ (2021a)

Porodnost: základní fakta

Po mírném snížení počtu živě narozených dětí v roce 2018 došlo o rok později k výraznějšímu meziročnímu poklesu o 1,8 tisíce. Vyšší meziroční pokles byl naposledy zaznamenán v roce 2013. (Křestanová a Kurkin 2020, 169). Pokles počtu živě narozených dětí zaznamenaný v roce 2020 byl již třetí v řadě. V tomto roce se uskutečnilo 110,2 tisíce porodů. (ČSÚ 2021a)

Zhruba pět procent všech narozených dětí ročně se rodí díky umělému oplodnění (Bezděková a Kačer 2019). V období do roku 2017 byl zaznamenán nejvyšší počet takto počatých dětí v roce 2010. Tehdy se narodilo 3 241 dětí. (Řežábek a Pohlová 2019)

Mezi dětmi živě narozenými v roce 2020 převažovaly děti prvorozené. Jejich podíl činil 47,6 % z celku. Druhorozené děti tvořily 37,6 % a děti třetího a vyššího pořadí 14,8 %. Během poslední dekády se struktura živě narozených dětí významně neměnila. Největší část z nich stále představovali prvorození (46,9 % – 48,7 %), následovaly děti druhorozené (36,6 % – 38,9 %) a nakonec děti třetího a vyššího pořadí (14,1 % – 15,1 %). (ČSÚ 2021a)

V roce 2020 se narodilo nejvíce dětí vdaným ženám: 56 792 dětí, tedy více než polovina (51,5 %) všech živě narozených dětí v tomto roce. Podíl dětí narozených vdaným ženám se však v posledních

deseti letech snižoval, konkrétně z 58,2 % v roce 2011 na 51,0 % v roce 2017, kdy bylo dosaženo historického minima. Naopak dosavadní historické maximum v podílu/počtu dětí živě narozených svobodným matkám, zaznamenané v roce 2017 (44,0 %), bylo překonáno v roce 2020. Podíl dětí živě narozených v rámci této skupiny matek dosáhl 44,3 %, tj. 48 799 dětí. (ČSÚ 2021a)

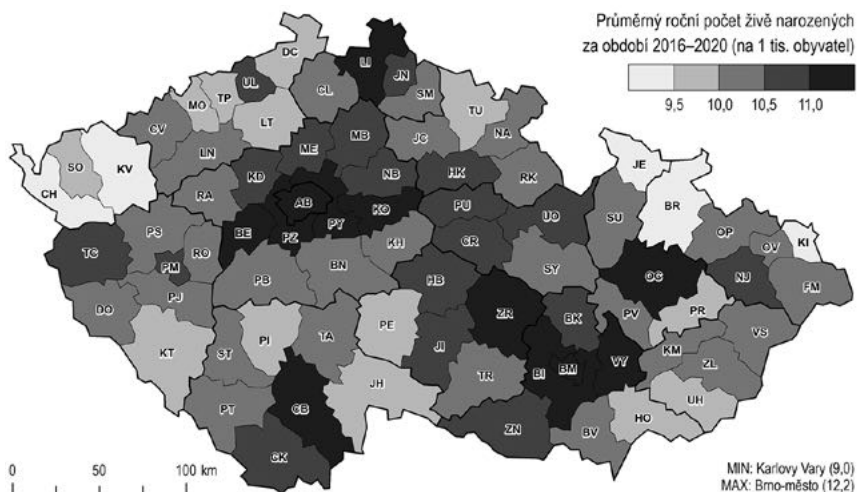
Od roku 2010 je evidován nejvyšší nárůst porodnosti u žen ve věkovém rozmezí 30–34 let. Současně stále klesá míra porodnosti u mladších rodiček. Průměrný věk matek při narození prvního dítěte se během poslední dekády (2011–2020) zvýšil z 27,8 na 28,5 let, průměrný věk při narození dítěte bez rozlišení pořadí stoupl z 29,7 na 30,2 let. (ČSÚ 2021a)

V roce 2009 dala jedna žena život v průměru 1,5 dítěti, v roce 2019 se úhrnná plodnost dostala na úroveň 1,7 dítěte na jednu matku a na této úrovni stagnovala i v roce 2020 (obr. 1.2).

Nejnižší hodnota čisté míry reprodukce byla v poslední dekádě zaznamenaná v roce 2011: 0,688 dívky na jednu ženu. Od tohoto roku hodnoty postupně rostly. Poslední tři roky (2018–2020) se drží na stejné úrovni 0,83 dívky na jednu ženu. (ČSÚ 2021a)

Za celé období let 2009–2019 byl nejvyšší podíl dětí narozených mimo manželství zaznamenan u dětí prvorozených (Křesťanová a Kurkin 2020, 170). Výsledky výběrového šetření SILC z roku 2017 naznačují, že nesezdané páry se počtem dětí přibližují

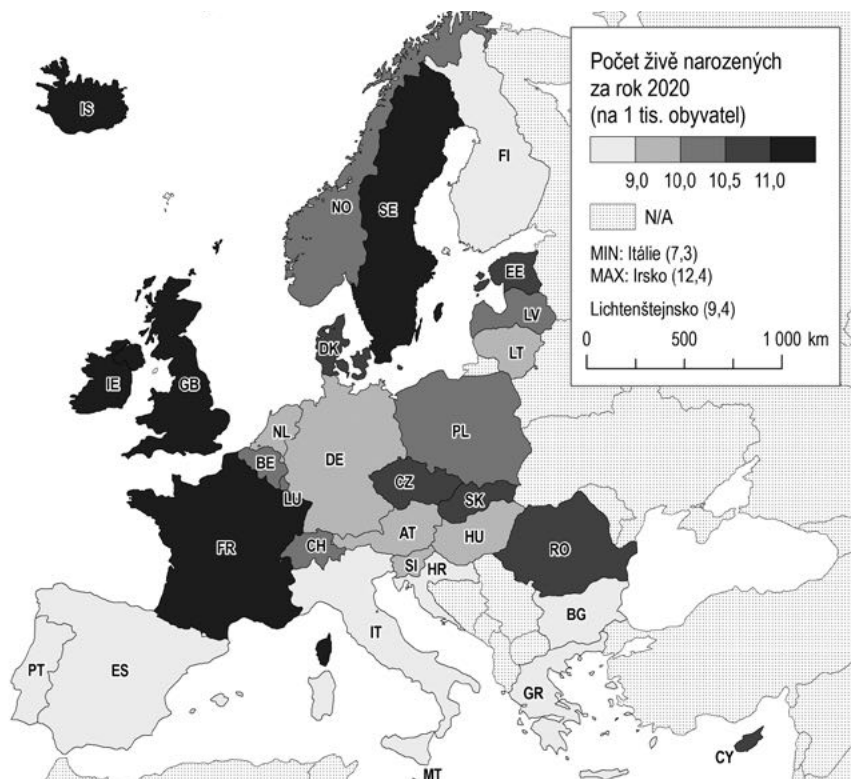
OBRAZEK 1.3: Průměrná obecná míra porodnosti v okresech České republiky v období 2016–2020

Zdroj: ČSÚ (2022)

OBRÁZEK 1.4: Obecná míra porodnosti ve vybraných státech Evropy v roce 2020

24 |

Zdroj: EUROSTAT (2022)

párům manželským tím, že mají o něco častěji než dříve dvě či více dětí (45 % párů s dětmi) (Kuchařová a kol. 2020, 51).

Podíl dětí narozených mimo manželství je dlouhodobě nejvyšší u žen ve věkové kategorii do 19 let. Již deset let se drží na úrovni vyšší než 90,0 %, nejvýše podíl vystoupil na hodnotu 95,2 % v roce 2020. Nejméně se rodí děti mimo manželství ženám 30–39letým: 33,4 % v roce 2011, 41,3 % v roce 2020. (ČSÚ 2021a)

Data potvrzují význam vzdělání ženy: nejvyšší podíl nemanželských dětí se rodí ženám se základním a nižším vzděláním (80,2 % v roce 2020) a vyučeným bez maturity (65,7 %), nejnižší vysokoškolsky vzdělaným ženám (32,1 %). Pro úplnost, na ženy se středoškolským vzděláním s maturitou připadl v roce 2020 podíl 50,2 % nemanželsky narozených dětí. Podíl dětí narozených mimo manželství vzrůstal v posledním desetiletí ve všech vzdělanostních

kategoriích. Na počátku dekády (v roce 2011) činil u žen se základním nebo nižším vzděláním 76,3 %, u žen se středoškolským vzděláním bez maturity 53,4 %, u žen s maturitou 37,6 % a u vysokošolaček 23,2 %. (ČSÚ 2021a)

1.3 Potraty

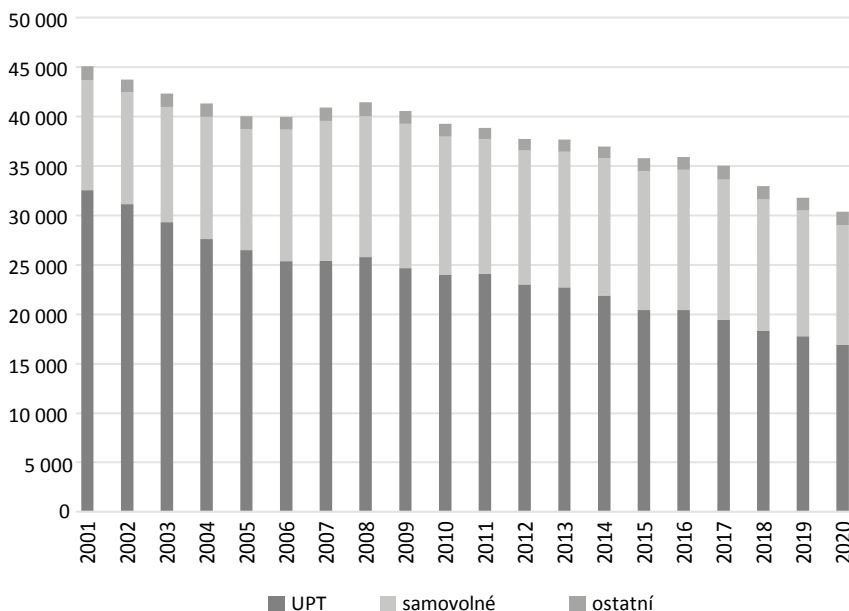
Počet potratů v České republice během posledních let výrazně klesal. V roce 2019 bylo zaznamenáno nejméně potratů za předchozích sedesát let. V následujícím roce byl jejich počet dokonce o dalších 1,5 tisíce nižší – v roce 2020 dosáhl 30,3 tisíc. Snižovaly se jak počty potratů indukovaných, tak samovolných. V roce 2020 se jednalo o 16,8 tisíc případů umělého přerušeni těhotenství (UPT) a 12,1 tisíce spontánních potratů. (ČSÚ 2021a)

| 25

Potratovost: základní fakta

Indukované potraty tvořily v roce 2020, stejně jako v roce předchozím, 56 % všech potratů. Na samovolné potraty připadlo 40 %

OBRAZEK 1.5: Vývoj počtu umělých přerušeni těhotenství v České republice v období 2001–2020

Zdroj: ČSÚ (2021a)